

Олег Ямельницький
Національний університет «Львівська політехніка»

ВИДОВА СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ

© Ямельницький О., 2015

Розглянуто специфіку суспільно-політичної активності громадян за різних політичних режимів (тоталітарного, авторитарного, демократичного), яка досягається за допомогою різноманітних чинників мобілізації. Досліджено політичну мобілізацію у її негативному (авторитарна, вертикальна, примусова) та позитивному (змагальна, горизонтальна, демократична) контекстах. Наголошується на необхідності уникнення спрощеного однобокого трактування політичної мобілізації як однозначно негативної, а сучасну політичну ситуацію необхідно аналізувати крізь призму співіснування вертикальних і горизонтальних проявів мобілізації із зростанням переважання останньої.

Ключові слова: автономна політична участь, мобілізована політична участь, політична мобілізація, авторитарна мобілізація, змагальна мобілізація, тоталітарних режим, демократія.

Oleg Yamelnytskuj

THE FEATURES OF THE POLITICAL MOBILISATION

© Yamelnytskuj Oleg, 2015

The paper examines the features of the social and political participation of citizens under different political regimes (totalitarian, authoritarian, democratic) that is achieved by means of various mobilisation factors. The author analyses the political mobilisation in its negative (authoritarian, vertical, forced) and positive (competitive, horizontal, democratic) contexts. He emphasises the necessity to avoid a simplistic one-sided interpretation of the political mobilisation as an unambiguously negative factor. In his view, the current political situation should be analysed in the light of the coexistence of vertical and horizontal mobilisation types with the increasing predominance of the latter one. It is proved that the totalitarian or rigidly authoritarian political regimes are characterised by a large-scale social and political mobilisation (authoritarian) that covers the whole social life system. This type of the mobilisation permeates the entire social life system and serves as a way of suppressing any individuality, autonomy and the person's initiative. The competitive mobilisation type prevails under the democratic political regime. It involves a conscious citizen participation in social and political affairs enabling them to be free in their choice of political behaviour. The growth of the population percentage choosing an active strategy of being competitively mobilised leads to some structural changes in the political system and causes changes in public, social and political people's viewpoints through the renunciation of the previous collectivist experience, the paternalistic expectations and the negative mobilisation. On the other hand, the author argues that this mobilisation type can also be a threat to the democratisation process and democratic consolidation.

Key words: autonomous political participation, mobilised political participation, political mobilisation, authoritarian mobilisation, competitive mobilisation, totalitarian regime, democracy.

Реформування політичної системи в Україні пов'язане, окрім іншого, із законодавчим та практичним втіленням правових принципів та інститутів, що притаманні для більшості демократичних і правових держав планети. Однак втілення демократичних принципів та утворення

таких інститутів на практиці переважно зіштовхується із значною кількістю проблем та труднощів, що потребують негайного вирішення. У межах цього процесу чільне місце займає проблема забезпечення прав та свобод громадян та активізації їх участі у політичному процесі держави (загальнонаціональному та парцелярних). Йдеться про те, що демократизація політичної системи передбачає не тільки розвиток та гарантування прав і свобод громадян, їх юридичну та соціальну захищеність, підвищення їх політико-правової освіти, а й посилення суспільно-політичної активності через масове залучення громадян (інклюзію) у процес поглиблення і розширення демократії.

Поява нових потреб та інтересів, що сьогодні артикулюються громадянами, та прагнення останніх впливати на процес прийняття рішень у суспільстві зумовили виникнення нових форм політичної діяльності та участі, нових колективних акторів, а також нових сфер для реалізації громадянських ініціатив. Окремі дослідники у цьому контексті зазначають про зміну «патернів представництва і участі» [20] або, за Карлом Манхеймом, про «фундаментальну демократизацію суспільства», коли «все більше активізуються ті верстви та групи, які до цього часу відігравали у політичному житті лише пасивну роль». Такого залучення мас до свідомої кваліфікованої участі у справах держави й суспільства вимагає сама логіка розвитку всесвітньо-історичного процесу, потреби індустріального, а потім і постіндустріального суспільства [8, С. 288].

Водночас у політичній думці під час дослідження явища участі у політиці та для пояснення демократичного політичного устрою існують два діаметрально протилежні підходи: з одного боку, широка суспільно-політична участь є реальним втіленням проголошеної влади народу, а, з іншого, – часто йдеться про необхідність мінімізації такої його політичної участі. Аргументами у межах останнього підходу є те, що за найвищої політичної активності народу, яка є чинником здійснення глибоких суспільних перетворень, можливе зловживання некомпетентністю певних груп людей, їх невмінням самостійно з'ясувати суть подій чи справ. Відтак існує небезпека використання з боку певних політичних суб'єктів «свободи на зло». Окрім того, штучна активізація політичної участі може зробити суспільству шкоду, тому що: «...чимало людей не дуже твердо віддані громадянським свободам і процедурним правам, є всі причини непокоїтися, що значне зростання активності може загрожувати життєздатності самої демократії» [4, С. 306].

З'ясовуючи сутність мобілізованої політичної участі, відштовхуюсь від твердження, що суспільно-політична практика багатьох держав із різними політичними режимами (тоталітарним, авторитарним, демократичним) неможлива без політичної активності громадян. Зрештою, існує тлумачення С. Хантінгтона і С. Ліпсета, які уточнюють, що тип політичної участі значною мірою визначається характером існуючого в державі політичного режиму [7]. Як стверджує Н. Кирилюк, навіть найжорсткіші диктаторські та тоталітарні режими, що існували і продовжують існувати в небагатьох державах досі, насправді до крайності обмежуючи можливості участі громадян (підданих) у політичному житті, вимагають від них своєї «активності» («ілюзія активності»), яка б була залежною від зовнішнього програмування владою певних політичних заходів чи акцій, що поширюються на все населення або на його окремих представників [6].

У тоталітарних режимах (які, за визначенням, є учасницькими і не мають наміру миритися з проявами політичної апатії громадян) йдеться про впровадження мобілізаційної участі у формі ритуальної дії позірної підтримки максимальною частиною населення режиму, сформованого правлячою елітою образу національного чи регіонального лідера, національного проекту, тобто така участь загалом трактується як засіб легітимації цього режиму [1, С. 128]. Інколи таку модифікацію політичної участі, яка не є засобом реалізації особистих чи групових інтересів, вчені називають квазіучастю [16].

Існування різних типів політичної участі, реалізація яких, окрім іншого, залежить і від застосування чинників мобілізаційного характеру, **актуалізує** дослідження різних типів політичної мобілізації, яка використовується під час функціонування відмінних політичних режимів. Йдеться про сукупність чинників, які визначають спрямованість дій з мобілізації до політичної участі, що

зумовлюють прояви політичної активності населення за умов функціонування різних політичних режимів.

Аналізуючи публікації, що розглядають зазначену проблему, варто відзначити сукупність дослідницьких робіт, що аналізують політичну активність та політичну участь, масштаби, інтенсивність та засоби залучення громадян у політику, каналів їх ефективного впливу на різні сфери життя суспільства (дослідження В. Бортнікова, Н. Кирилюк, О. Мелешкіної, Ю. Древаль). Існують й ґрунтовні дослідження політичної мобілізації (Д. Гончаров, О. Яницький та ін.). Водночас у цих роботах спостерігаємо відсутність однозначного трактування політичної мобілізації, що пов'язано з її видовою різноманітністю. Зокрема, О. Мелешкіна зазначає, що мобілізована участь (індивідуальна або групова) не повинна бути потрактована як суто негативне явище, що завжди пов'язане з маніпуляцією свідомістю чи використанням інших форм впливу чи технологій. По-перше, мобілізація – є об'єктивним наслідком інтеграції будь-якої групи, що діє в політиці, створення і функціонування будь-якого інституту, організації тощо. Тут механізм мобілізації виступає транслятором і наслідком політичної ідентифікації. По-друге, мобілізація може виступати ефективним способом залучення населення до політичного процесу [9, С. 159]. У перехідних суспільствах, що переживають процеси демократизації чи модернізації, мобілізація відіграє особливу роль: за її допомогою громадяни мають доступ до нових політичних ролей, нових форм соціалізації, впливають на характер та зміст політичної системи тощо. Подібної позиції дотримується Д. Гончаров, стверджуючи, що мобілізована участь набуває істинного демократичного характеру настільки, «наскільки мобілізаційний заклик перетворюється у вільно реалізовані програми індивідуальної чи групової поведінки» [3, С. 12], бо у протилежному випадку, надмірна стимуляція, мобілізація політичної участі несе загрозу утиску чи викривлення вільних політичних уподобань індивідів [5]. Слід констатувати й необхідність з'ясування специфіки різновидів політичної мобілізації та чинників, що визначають спрямованість дій з мобілізації громадян до участі у політичних процесах за різних політичних режимів.

Мета роботи – комплексно дослідити різноманітні **типи** політичної мобілізації та їх специфіку (зокрема, під час функціонування різних політичних режимів).

Тоталітарний чи жорстко авторитарний політичні режими характеризується таким типом соціально-політичної мобілізації, який має масштабніший характер, проникаючи в усю систему суспільного життя нації. На мобілізацію в таких умовах впливають дії влади у вигляді репресій чи підтримки, які підвищують або знижують ціну колективної дії. Відтак за такого режиму можливості мобілізації громадянського суспільства мінімальні або відсутні, адже мобілізація значно ускладнюється репресіями з боку влади, отож, зростає ціна участі у політичному процесі, учасники наражаються на небезпеку й необхідні додаткові стимули, які б підвищили ціну участі, порівняно з втратами у результаті репресій [15]. Саме тому падіння таких режимів часто викликане широкою політичною мобілізацією, протестним рухом.

За демократичного режиму важливу мобілізаційну роль відіграє рівень організованості суспільства, що впливає на активізацію участі груп суспільства у політичних процесах [22]. Йдеться про існування та діяльність політичних та громадських організацій (об'єднання, політичні партії тощо). Відтак за тоталітарного режиму, наприклад, у радянський період політика держави щодо суспільства, будучи спрямованою на власне самозбереження, спиралася переважно на підтримку еліт – «номенклатурну» консолідацію, завдяки якій держава отримувала можливість здійснювати такий масштаб примусу і репресій, який виключав будь-яку політичну опозицію. Водночас мінімальний рівень організації, необхідний для здійснення масових дій, виступає умовою виникнення опозиції в державі, а відтак трансформації політичного режиму. Отже, на думку дослідників, наявність або відсутність інституційних опозиційних організацій (партій, рухів тощо) зі сформованою структурою інтересів, здатних згрупувати навколо себе незадоволених існуючим станом речей і каналізувати «колективну поведінку» груп у політичне русло, становить суть механізму політичної мобілізації [12]. Зрештою існує визначення політичної мобілізації, як

механізму переведення латентної опозиції в маніфестуючу її форму; як процесу збільшення готовності до «колективної дії» за допомогою забезпечення лояльності тієї чи іншої групи до організації або групи лідерів [21]. З іншого боку, дослідники стверджують, що на пострадянському просторі відбувається деформація механізму політичної мобілізації, оскільки функції політичних організацій виконують найчастіше правлячі еліти, які використовують процес модернізації для перерозподілу на свою користь статусних і матеріальних ресурсів, що зрештою може закінчитись насильницькою дестабілізацією політичної системи, свідченням чого є події в Україні.

Отже, якщо політичний режим демократичний, то масштабна політична мобілізація можлива через проблеми у суспільстві, які повинні вирішуватись легально, шляхом переговорів між зацікавленими сторонами, інколи із виникненням протестів (пікети, ходи або страйки). Для окремих дослідників йдеться про те, що широка мобілізація громадськості може стати загрозою у процесі демократизації, демократичної консолідації. Відтак консолідація демократії передбачає демобілізацію мас. Йдеться про те, що вдосконалення правил прийняття політичних рішень можливе тільки поза тривалим громадським тиском. З іншого боку, існує висока ймовірність суспільного невдоволення, яке буде каналізуватися у різних формах мобілізаційної участі [19].

Схожої позиції дотримується Семюель Хантінгтон («Політичний порядок в суспільствах, що змінюються», 1968 р.), який акцентує увагу на політичній стабільності в умовах швидкоплинних соціально-економічних змін, що супроводжують модернізацію. Складовими частинами модернізації є індустріалізація, економічне зростання, активізація соціальної мобільності та політична участь. С. Хантінгтон виступав проти мобілізації мас, вважаючи, що захоплення процесами інституціоналізації та зміцнення порядку може викликати репресії, в той час, як наполягання на розширенні участі може призвести до занепаду та нестабільності. Отже, вчений схилився «до інституціональної стабільності, а не до потенційно руйнівних вимог суспільства, яке знаходиться в стані участі та мобілізації» [14, С. 316–317].

За існування відмінних політичних режимів, передумовами політичної мобілізації можуть бути відмінні чинники. Як стверджує О. Яницький, для «раптового» і одночасного виникнення у кількох найбільших державах розвинутої демократії масової мобілізації, подібно до руху «Окупуємо Уолл-стріт» 2011 р., потрібна різка зміна умов існування великих мас людей, причому здебільшого не бідняків і безробітних. Дослідник робить висновок, що потенціал масової мобілізації не обов'язково залежить лише від економічних чинників. Наприклад, одним з імпульсів до виникнення згаданого руху стали події Арабської весни [17]. Відтак розуміння механізму політичної мобілізації вимагає враховувати, поряд з економічними, такі моменти, як: соціокультурна ідентифікація суспільства; відрив правлячої «еліти» від маси; тип соціального характеру особистості; тип соціальної структури; пріоритетність політичної проблематики; домінування легітимних вимог тощо. Окрім того, доведена необхідність з'ясування ролі мережі посередницьких організацій і політичних партій, що виступають каналами вираження і поєднання інтересів, що є першочергово важливим для інтеграції мас у нову демократичну систему [13].

Враховуючи згадані відмінності політичної мобілізації за різних політичних режимів, дослідницької уваги потребують прояви політичної мобілізації як у її негативному (авторитарна, вертикальна, примусова мобілізація), так і у позитивному (змагальна, горизонтальна, демократична мобілізація) контекстах. Автор свідомо відкидає спрощене однобоке її трактування як однозначно негативної, а сучасна політична ситуація аналізується крізь призму співіснування вертикальних і горизонтальних проявів мобілізації із зростанням переважання останньої.

Метою авторитарної мобілізації, що переважає в суспільствах з недиференційованими інститутами і ролями, є забезпечення лояльності населення на основі різних форм примусу, індоктринації (тобто сильної ідеологізації, буквально «промивання мізків») мас, використання авторитету політичного лідера, інформаційного та іншого маніпулювання, пропаганди тощо [10]. Розмірковуючи над долею людини в умовах масового суспільства, Карл Ясперс стверджував, що «...окрема людина ... як член маси, що складається з «ми», нібито отримує волю. Однак ця воля не

може виникнути всередині анонімної маси. Її пробуджує і спрямовує пропаганда. Масам потрібні вистави та гасла. Їм варто вказати, чого вони хочуть» [18, С. 142].

Авторитарна мобілізація, на відміну від змагальної (остання має періодичний (наприклад, у зв'язку з виборними кампаніями) або вибірковий (тобто орієнтований на окремі групи) характер), пронизує усю систему суспільного життя, є засобом придушення будь-якої індивідуальності, автономії та ініціативи особистості [2]. Високий рівень формальної участі, політизація та активна мобілізація громадян переважно застосовуються для підтримки і реалізації влади в авторитарних і тоталітарних режимах. Наприклад, партія-держава, проводячи формальні вибори, засобами мобілізації населення приводить до фактично стовідсоткової участі виборців у безальтернативному голосуванні і, відповідно, до перемоги правлячого угруповання. Отож, головна мета, напрямок активності, політичної участі людей (мітинги, ходи, ритуальні зібрання та з'їзди, паради та святкування, неальтернативні вибори, референдуми, голосування), її високий рівень у мобілізаційному тоталітарному режимі визначається партійними чинниками з центру за визначеними сценаріями-директивами.

Водночас технології авторитарної мобілізації не є рідкісними і за демократичного режиму, адже поширеною є участь під впливом мобілізаційних виборчих технологій, маніпуляції свідомістю тощо.

Змагальна мобілізація притаманна державам з порівняно високою демократично орієнтованою політичною культурою, диференційованими і автономними політичними інститутами артикуляції інтересів. Неодмінною її умовою визначають усвідомлену участь громадян у суспільно-політичних справах, надання можливості вільного вибору варіантів політичної поведінки. Спонукувана в такий спосіб суспільно-політична активність є діяльністю, пов'язаною з позитивним ціннісним ставленням до неї, тобто діяльністю, що є наслідком внутрішніх спонукань людини, і спрямованою на реалізацію її потреб. Водночас метою такої мобілізації є узгодження цілей і «мови» двох взаємодіючих інститутів: інституту громадської думки, думки індивідуумів і груп та інституту інтересів влади, політичних лідерів і організацій, адаптація загальнонаціональної політики та вимог, інтересів окремих груп населення, підтримка загальнонаціональної політики і узгодження із суспільною думкою персонального складу політичних еліт [2]. Саме від згаданих факторів залежить міра суспільно-політичної активності, її структура та спрямованість, а отже, і модернізація політичної системи як процес, що самоорганізується. Відтак йдеться про вільну самореалізацію суб'єкта політики через самодіяльність, тобто діяльність, що породжується внутрішніми інтересами та мотивами і не нав'язану ззовні, а іманентну, вільну.

Враховуючи вищесказане, потрібно погодитись із думкою Д. Гончарова [2], який стверджує, що на пострадянському просторі «процеси політичної мобілізації значною мірою тяжіють до авторитарного її типу», а «структурний і культурний потенціал демократичної мобілізації змагального типу поки що дуже невисокий», причому, авторитарний тип політичної мобілізації не тільки є вирішальним засобом консолідації самого режиму, а й домінує у таборі політичної опозиції правлячому режиму [11].

Залежно від чинників і засобів впливу на поведінку громадян, мобілізаційну участь поділяють на стихійну, примусову і демократичну тощо. Відтак мобілізовану в такий спосіб участь у тоталітарних режимах необхідно відрізнити від політично мобілізованої участі за демократичного політичного режиму, коли така участь є головною умовою здійснення державної політики, досягнення та забезпечення політичної стабільності загалом.

Отож, усі сучасні демократичні політичні системи передбачають поєднання у певній пропорції автономної та мобілізованої участі громадян залежно від специфіки соціуму, його політичної культури тощо. Переважно спонтанна політична активність пересічного громадянина більшою мірою відповідає класичним, ліберально-демократичним уявленням, ніж активність мобілізована. Але практика функціонування сучасних демократичних політичних систем вказує, що

пересічний громадянин у політиці завжди діє у відповідь на заклики політичних суб'єктів (еліт та організацій) до мобілізації [2].

При з'ясуванні різноманітних форм залученості у політику, зокрема мобілізаційного характеру, а відтак і пошуку передумов політичної мобілізації вкрай важливий прикладний характер має виокремлення різних типів особистостей, різних категорій громадян за типом їх політичної культури, мірою їх участі/неучасті у політиці, впливу на розгортання політичного процесу тощо. Відтак можемо стверджувати, що зростання відсотка населення, що вибирає стратегію активних дій, «змагально мобілізується», призводитиме до структурних змін у політичній системі, спонукатиме до зрушення в соціально-політичних, громадських позиціях людей шляхом зречення від колишнього колективістського досвіду, патерналістських очікувань, негативної мобілізації.

Саме тому вважаємо **перспективним** дослідження шляхів, засобів і методів політичної мобілізації, створення умов для вироблення і застосування комплексу мобілізаційних механізмів, які б активізували розвиток громадських ініціатив, збільшували бажання покращити ситуацію власними силами, долали інфантилізм, інертність і відчуженість особи від влади, психологію соціального утримання, запобігали зловживанню владою, відриву політичної еліти від пересічних громадян, бюрократизації суспільства, посилювали почуття відповідальності за власну долю, причетність до справ суспільства тощо.

1. Бортніков В. І. *Політична участь і демократія: українські реалії: монографія* / В. І. Бортніков. – Луцьк: РВВ «Вежа»; Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.
2. Гончаров Д. В. *Политическая мобилизация* [Електронний ресурс] / Д.В. Гончаров // *Полис (Политические исследования)* – 1995. – № 6. – Режим доступу: http://www.polisportal.ru/index.php?page_id=51&id=392.
3. Гончаров Д. В. *Теория политического участия* / Д.В. Гончаров. – М.: Юрист, 1997. – 208 с.
4. Деггер Р. *Участь у політичному житті і проблема апатії* / Р. Деггер // *Демократія: антологія* // упор. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 304–326.
5. Древаль Ю. Д. *Пряма, безпосередня і представницька демократія як форми втілення ідеї народовладдя* [Електронний ресурс] / Ю. Д. Древаль. – Режим доступу: http://sevntu.com.ua/jspui/bitstream/123456789/1813/1/politic_50.2003.55-63.pdf.
6. Кирилюк Н. А. *Специфіка політичної активності серед інших форм політичної поведінки особистості* [Електронний ресурс] / Н. А. Кирилюк. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/23_SND_2008/Politologia/26700.doc.htm.
7. Липсет С. М. *Политический человек. Социальные основы политики* / С. М. Липсет // *Политическая наука*. – 2011. – №3. – С. 195–245.
8. Манхейм К. *Человек и общество в эпоху преобразования* // К. Манхейм. *Диагноз нашего времени; пер. с нем. и англ.* – М.: Юрист, 1994. – С. 277–411.
9. Мелешкина Е. Ю. *Политическое поведение* / Е. Ю. Мелешкина // *Полит. процесс: основные аспекты и способы анализа: сб. учеб. матер.* – М.: Изд. Дом «ИНФРА-М»; Изд-во «Весь Мир», 2001. – С. 152–171.
10. Мельвиль А. Ю. *Категории политической науки: учеб.* [Електронний ресурс] / А. Ю. Мельвиль. – М.: РОССПЭН, 2002. – 656 с. – Режим доступу: <http://www.alleng.ru/d/polit/pol044.htm>.
11. Морозов Н. М. *Мобилизационный тип развития российской цивилизации* [Електронний ресурс] / Н. М. Морозов // *Научная библиотека КиберЛенинка*. – Режим доступу: http://cyberleninka.ru/article/n/mobilizatsionnyy-tip-razvitiya-rossiyskoy-tsivilizatsii#ixzz2a_QW2FMFX.
12. Скакунов Э. И. *Политическая оппозиция в период модернизации в России* [Електронний ресурс] / Э. И. Скакунов. – Режим доступу: http://www.ecsocman.hse.ru/data/066/092/1217/002_skakunov_Politicheskaya_sotsiologiya.pdf.
13. Хоффман-Ланге У. *Элиты и демократизация: германский опыт* [Електронний ресурс] / У. Хоффман-Ланге. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/674/791/1231/007Hoffman.pdf>.
14. Чилкот Р. У. *Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы* / Р.У. Чилкот. – М.: ИНФРА М; «Весь мир», 2001. – 423 с.
15. Чимириус Е. *Роль молодежного движения в трансформации политического режима (на примере движения «Отпор» в Сербии)* [Електронний ресурс] / Е. Чимириус. – Режим доступу: <http://www.politnauka.org/library/>

- molpolit/chimiris1.php*. 16. Чурун С. Н. Политическая активность и политическое участие молодёжи: проблемы и возможности [Электронный ресурс] / С.Н. Чурун // Научная библиотека КиберЛенинка. – Режим доступа: <http://www.cyberleninka.ru/article/n/politicheskaya-aktivnost-i-politicheskoe-uchastie-molodezhi-problemy-i-vozmozhnosti#ixzz2aQecm2py>. 17. Яницкий О. Н. Массовая мобилизация: проблемы теории [Электронный ресурс] / О.Н. Яницкий. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/09/28/1251348627/Yanitskiy.pdf>. 18. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс / пер. с нем. – 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с. 19. Burton M. Introduction: elite transformations and democratic regimes / Burton M., Gunther R., Higley J. // *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe* / J. Higley, R. Gunther (eds.). – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1992. – P. 1–37. 20. Fairbrother P. Changing Patterns of Union Organisation? Representation and Participation: What is happening in Anglo-American Trade Union Movements? [Электронный ресурс] / P. Fairbrother // 18th Annual International Labour Process Conference, April 25–27, 2000, Univ. of Strathclyde, Scotland. – Режим доступа: <http://www.certificazione.unimore.it/site/home/documento124007717.html>. 21. Gamson W. A. *The Strategy of Social Protest* / William A. Gamson. – Homewood (Ill), The Dorsey Press, 1974. – 217 p. 22. Gurr T. R. *Comparative Studies of Political Conflict and Change: Cross National Datasets* / T. R. Gurr, E. Gurr, R. Gilles, V. Bishop, C. Ruttenberg, J. Dose. – Ann Arbor (Mich), 1978. – 194 p.